

प्रकरण २

श्री. जीवन्नायतीर्थ यांचे जीवन आणि कार्य

संस्कृत वाङ्मय परिपूर्ण करण्यासाठी ज्याप्रमाणे काही प्राचीन लेखक कवी यांनी प्रयत्न केले त्याचप्रमाणे हे वाङ्मय समृद्ध करण्यामध्ये आधुनिक लेखक, कवी यांचाही हातभार आहे. भरतमुनींच्या नाटयशास्त्रामध्ये ज्याप्रमाणे रूपकांचे वर्णन आणि त्यासंबंधीच्या व्याख्या इ. दिल्या आहेत, त्याप्रमाणे साहित्यनिर्मिती न करता आधुनिक नाटककारांनी साहित्यनिर्मिती केलेली आढळते. 'आधुनिक संस्कृत नाटक' या पुस्तकाचे लेखक डॉ. रामजी उपाध्याय असे म्हणतात की, "भरतमुनींच्या नाटयशास्त्रानुसार तयार झालेल्या अनेक साहित्यकृती ज्या प्राचीन साहित्यात आढळत नाहीत त्या सुद्धा आधुनिक युगात उपलब्ध होत आहेत." तरीही पूर्वापार चालत आलेल्या बंधनांमधून नाटयकलेला मुक्त करून आधुनिक नाटयनिर्मिती करण्याचे श्रेय आधुनिक नाटककारांना जाते. ज्या आधुनिक साहित्यकारांनी संस्कृत नाटक विविध अंगांनी परिपूर्ण करण्यासाठी प्रयत्न केले त्यांच्या नामावलीत श्री. जीवन्नायतीर्थ हे नाव घातल्याशिवाय ती यादी पूर्ण होऊ शकत नाही.

श्री. जीवन्नायतीर्थ यांचे जीवन :-

श्री. जीव यांचा जन्म दिनांक २६ जानेवारी १८९४ या दिवशी बंगालमधील चोवीस परगणा जिल्ह्यात भट्टपल्ली नगरीत झाला. त्यांचे वडील श्री. पंचानन तर्करत्न हे १९ व्या व २० व्या शतकातील एक प्रसिद्ध संस्कृत लेखक आणि कवी होते. त्यामुळे त्यांना लेखनकर्तृत्व वारसाहक्काने मिळाले होते असे म्हणण्यास हरकत नाही.

श्री. जीव यांनी शालेय जीवनापासून एम.ए. पर्यंतच्या शिक्षणात संस्कृत विषयात विशेष नैपुण्य प्राप्त केले होते. महामहोपाध्याय श्री. राखालदास हे काशीनिवासी संस्कृत पंडित त्यांचे गुरू होत. श्री. जीव यांनी त्यांच्या गुरूंकडून

न्यायदर्शनातील शिक्षण घेऊन न्यायतीर्थ ही पदवी प्राप्त केली होती. इ. स. १९२६ मध्ये त्यांनी कलकत्ता विश्वविद्यालयात प्राध्यापक म्हणून काम सुरु केले होते. त्यांनी तेथे २६ वर्षे अध्यापनाचे काम केले. तेथून निवृत्त झाल्यानंतर भट्टपल्ली नगरीतील संस्कृत कॉलेजमध्ये प्राचार्य म्हणून काम केले.

या सोबतच त्यांनी प्रणवपारिजात, अर्थशास्त्र या पत्रिकांचे संपादनही केले आहे. त्यांच्या लेखनसाहित्याचा परिचयही विस्तृत आहे. त्यांचे लेखन सर्व अंगांनी परिपूर्ण आहे. त्यांनी लिहिलेल्या साहित्यात नाटक, प्रहसन, भाण, व्यायोग इ. विविध रूपक प्रकारांचा समावेश आहे.

ते केवळ नाटककारच नव्हते तर टीकाकारही होते. त्यांचे धर्मविषयक ज्ञानही उत्कृष्ट होते. त्यांच्या 'नागनिस्तार' या नाटयरचनेसाठी त्यांना राष्ट्रपती पुरस्कारही मिळालेला होता.

'महाकवी राष्ट्रप्रतिप्रदत्तां पुरस्कृतिं प्राप्य यशेऽर्जयद्यः।'^२

इ.स. १९७५ नंतर ते सटीक महाभारताच्या संपादन कार्यात गढले होते.

पुरुषरमणीयम् या त्यांच्या प्रहसनाच्या प्रस्तावनेत सूत्रधाराच्या तोंडी त्यांच्या कृतिशीलतेचे आणि संस्कृतसाहित्य निर्मितीचे वर्णन आले आहे.

“सतत - प्रहसन - चित्रकाव्यादि - निर्माण रतिना ।”

श्री. जीव निर्मित साहित्य :-

- १) संस्कृतायोग प्रश्नावलि प्रतिवचनम् :- भारत सरकार संस्कृत कमिशनने संस्कृत शिक्षणासंबंधी प्रसृत केलेल्या प्रश्नावलीला श्री. जीव यांनी हे पद्यात्मक उत्तर तयार केले होते. १९५७ च्या मार्च महिन्यातील मंजुषा मासिकात हे प्रकाशित झाले होते.^३
- २) शेली या आंग्लकवीच्या 'to night' या नाटकाचा अनुवाद श्री. जीव यांनी सप्टेबर १९५७ मध्ये केला होता.^४

- ३) श्री. जीव यांनी त्यांचे वडील श्री. पंचानन तर्करत्न यांनी लिहिलेल्या अमरमङ्गलम् या संस्कृत नाटकाची व्याख्या तयार केली होती.^५
- ४) नाटके :- महाकवि कालिदासम्, रघुवंशम्, साम्यतीर्थम्, शङ्कराचार्य वैभवम्, विवेकानंदचरितम्, नागनिस्तार, स्वाधीन - भारत विजयम्, कुमारसम्भवम्, निगमानन्द चरितम्.
- ५) भाण :- पुरुषपुङ्गवम्
- ६) प्रहसने :- दरिद्र-दुर्दैवम्, भट्ट - सङ्कटम्, पुरुष-रमणीयम्, विधि - विपर्यासम्, चौर-चातुरियम्, चण्ड-ताण्डवम्, क्षुत-क्षेमीयम्, शतवार्षिकम्, चिपीटक- चर्वणम्, स्वातंत्र्य - सन्धिक्षणम्, रागविरागम्, वनभोजनम्, विवाहविडम्बनम्, नष्टहास्य, तैल-मर्दनम्, रामनाम-दातव्य चिकित्सालयम्.
- ७) व्यायोग :- कैलासनाथ विजय, गिरिसंवर्धन, श्रीकृष्णकौतुक
- श्री. जीव यांच्या लेखनाबाबत आधुनिक संस्कृत नाटक या ग्रंथाचे ग्रंथकार डॉ. रामजी उपाध्याय यांनी आपल्या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत असे म्हटले आहे की,
- ‘प्राचीन या मध्ययुगीन भाण और प्रहसनोंसे उच्चतर स्तर पर इस विधा की आदर्श कृतियाँ जीवन्यायतीर्थ ने प्रस्तुत की है।’^६
- भट्टसङ्कटम् या प्रहसनाची रचना ज्या डॉ. पशुपतीनाथ शास्त्रींच्या प्रोत्साहनामुळे झाली त्या डॉ. पशुपतीनाथ शास्त्रींचे जीवन्यायतीर्थ यांच्याबाबत असे मत होते की,

He encouraged scholars to investigate into the unexplored areas of Sanskrit literature. Farces and satires.

१) महाकवि कालिदासम् :-

या नाटकाचे प्रकाशन रूपकचक्रम् या संग्रहात झाले होते. विसाव्या शतकातील सर्वोत्तम नाटकांपैकी हे पाच अंकी नाटक आहे. या नाटकाचा प्रथम अभिनय १९९२

मध्ये उज्जैन येथे कालिदासोत्सवात झाला होता. या नाटकाची रचना कलकत्ता येथील राष्ट्रीय महाविद्यालयाचे अध्यक्ष श्री. गौरीनाथ शास्त्री यांच्या प्रेरणेने झाली.

या नाटकाचे वैशिष्ट्य असे आहे की, प्रस्तावनेमध्ये सूत्रधारासोबत नटी आहे. ती संस्कृतमध्ये भाषण करते. अन्य नाटकांमध्ये नटीऐवजी विदूषक असतो व तो प्राकृतमध्ये बोलतो. प्रस्तुत नाटकात राजासोबत विदूषक हे पात्र असल्यामुळे प्रस्तावनेत नटी हे पात्र असावे.

कथानक :-

कालिदासाविषयी प्रसिद्ध असणाऱ्या एका आख्यायिकेवर आधारित या नाटकाचे कथानक आहे. विद्यावती नामक राजकन्येच्या स्वयंवरासाठी निघालेल्या तीन राजकुमारांना कूर्मनाथ नामक एक युवक भेटतो. हा युवक अतिशय निर्बुद्ध आहे. इतका की ज्या फांदीवर बसला आहे त्या फांदीला वृक्षापासून वेगळे करण्यासाठी कुऱ्हाडीने घाव घालत आहे.

तो म्हणजेच नाटकाचा नायक कालिदास होय. ते तीनही राजकुमार त्याला विवाह होईपर्यंत मौन, खाणाखुणांनी विचार प्रकट करणे आणि विद्यावतीने एक बोट दाखवले असता दोन बोटे दाखवणे हे शिकवून तसेच तिने एक बोट दाखवले असता आपण एक बोट दाखवून चक्राकार फिरवून दाखवायचे हे सर्व त्याला शिकवून त्यांच्याकडून वारंवार सराव करून घेतात.

यानंतर सर्व राजकुमार ब्राह्मण वेष धारण करतात व कूर्मनाथाला घेऊन राजसभेत दाखल होतात. असा ठराव झाला की या विचारयुद्धात विचार संकेताने सांगण्यात येतील आणि त्या संकेतांना जाणणारे त्या विचारांना भाषेतून प्रकट करतील. राजकुमारीचे विचार आचार्य सोमशर्मा यांनी तर कूर्मनाथाचे विचार नरेंद्राने कथन करावेत असे ठरते.

या वादविवादात कूर्मनाथ विजयी होतो आणि त्याचा विवाह विद्यावतीशी होतो.

विवाहानंतर थोडे दिवसातच कूर्मनाथाचे ढोंग व त्याचा बालीशपणा विद्यावतीसमोर प्रकट होतो. विद्यावती त्याची परीक्षा घेते त्यात त्याला यश मिळत नाही. ती त्याला विचारते की,

अस्तिकश्चिद् वाग्विशेषः।^५

जर तू उत्तर दिले नाहीस तर तुला या घरात स्थान नाही. विद्यावतीच्या या भाषणाने कूर्मनाथाला वाटले की अशा जीवनापेक्षा मरण बरे आणि अशा विद्येचा उपयोगच काय जी पतिभक्ती देत नाही.

किं विद्या या पतिभक्तिं न ददाति ।^६

कूर्मनाथ घरातून निघून जातो व स्मशानात तीन वर्षे कालीची उपासना करतो. उपासनेनंतर काली प्रगट झाल्यावर तिच्याकडे विद्येची मागणी करतो. कालिमाता हा वर प्रदान करते. यामुळेच त्याला कालिदास ही उपाधी मिळते. त्याचवेळी कालिदासाच्या शेवटच्या वाक्याचा सल मनात राहिलेली विद्यावती आपल्या सखीसह नर्मदास्नानासाठी तेथे येते. तिला तेथे पाहून कालिदासाला स्वपत्नीची आठवण येते आणि ती आता असती तर तिला तिच्या प्रश्नातील प्रत्येक पदाने सुरु होणारे काव्य म्हणून दाखवले असते असे त्याच्या मनात येते.

कालिदासाच्या या उक्तीने विद्यावतीला पतीची आठवण येते व ती निचेष्ट पडते. कालिदासाच्या मदतीने सखी विद्यावतीला भानावर आणण्याचा प्रयत्न करते. कालिदास तिच्या हातातील अंगठीच्या सहाय्याने पत्नीला ओळखतो. तिला अभिषेकानंतर भेटण्याचे वचन देतो.

नदीतटावर त्याला विक्रमादित्याच्या पालखीचे वाहक पकडून नेतात व जबरदस्तीने पालखी वाहक बनवतात. त्याला राजाकडून सन्मान प्राप्त होतो. त्याची परिचारिका मालती हिला त्याच्या कवितेतून तो विरही असल्याचे जाणवते.

राजा विक्रमादित्याच्या दरबारात कालिदासाने केलेल्या समस्यापूर्तीमुळे राजा अतिशय आनंदित होतो. पुढील उक्ती पूर्ण करून कालिदास राजाकडून दाद मिळवतो.

न हि सुखं दुःखैर्विना लभ्यते ।^७

तो आपल्या सर्व रचनांचा परिचय राजाला देतो आणि राजामुळेच पत्नीवियोग झाल्याचे सांगून पत्नी भेटीची परवानगी मागतो. राजाने कालिदासाच्या श्वशुरांना बोलावून घेतल्यावर असे समजते की पतिप्राप्तीसाठी विद्यावती एका तीर्थस्थानी आहे. कालिदास पत्नीप्राप्तीसाठी भारत भ्रमणास निघतो.

एका राक्षसीच्या समस्येचे समाधान करण्यासाठी आणि तिच्या तावडीतून आपल्या नागरिकांचे प्राण वाचवण्यासाठी राजा विक्रमादित्य कालिदासाच्या शोधार्थ निघतो. विद्यावती एक वनचरी आणि बलाहक यांना भेटते. त्यांना तिची कथा समजते. कालिदास तेथे येतो व एका विरहगीताने मूर्च्छित होतो. बलाहकाकडून ते गीत प्रियेचे आहे हे कळाल्यावर आनंदित होतो. राजा आणि कालिदासाचीही भेट होते. राजाच्या साक्षीने कालिदास आणि विद्यावतीचे मीलन होते.

वैशिष्ट्ये :-

- १) लेखकाची रूढीवादी वृत्ती दिसून येते.
- २) मूळ नाटयशास्त्रानुसार नाटकाची रचना न करता विष्कंभकात कालिदास हेच पात्र दाखवून नाविन्यपूर्णता दाखवली आहे.
- ३) स्त्री देहाचे वर्णन हा पारंपरिक विषयही चर्चिला गेला आहे.
- ४) मूळ आख्यायिकेत कालिदासाचे पत्नीशी मीलन होत नाही. रागाने तिने दिलेल्या शापामुळे एका वेश्येमुळे कालिदासाचा मृत्यू होतो. मात्र नाटककाराने दोघांच्या मीलनाने नाटकाचा सुखांत शेवट केला आहे.
- ५) प्रस्तावनेतील पात्रे प्राकृत न बोलता संस्कृत बोलतात.

२) शङ्कराचार्य - वैभवम्

या नाटकाचे प्रकाशन संस्कृत साहित्य परिषत् पत्रिकेच्या अंकात अंशतः झालेले आहे. याचा प्रथम अभिनय वाराणसीच्या सरस्वती महोत्सवात विद्वानांसाठी करण्यात आला होता. हे २ अंकी नाटक आहे.

कथानक :-

त्रिचूर गावातील शिवगुरू नामक ब्राह्मणाच्या शिवमंदिरातील शिवस्तुतीने नाटकाला प्रारंभ होतो. पुत्राच्या कामनेने शिवगुरू शिवशंकराची स्तुती करत असतो. यावेळी शंकराला त्याची दया येते आणि तो स्वतःच त्या ब्राह्मणाचा पुत्र म्हणून जन्म घेणे स्वीकार करतो.

अहमेव स्वयं युवयोः पुत्रत्वमंगीकृत्य जगन्मंगलं विधास्यामि । १०

- मी स्वतःच तुझा पुत्र होऊन जगकल्याण करेन.

यावेळी शिवाचा इतर देवतांशी झालेला संवादही प्रस्तुत करण्यात आला आहे. विष्णू हे बुद्धरूपात, शिवशंकर शंकररूपात तर कार्तिकेय कुमारिलभट्टाच्या रूपात आणि राजा इंद्र सुधन्वा राजाच्या रूपात अवतरित होणार असल्याचे येथे सूचित केले गेले आहे.

बुद्धाच्या प्रभावामुळे यज्ञसंस्था, कर्मकांड हे सर्व विलयाला गेले असताना वैदिक धर्माचा प्रचार आणि प्रसार करण्यासाठी शंकराने कालडी ग्रामात शंकराचार्यांच्या रूपाने अवतार घेतला.

राजा सुधन्वा याच्या दरबारात कुमारिलभट्ट आणि बौद्धाचार्य यांच्यातील विवाद झालेला दाखवण्यात आलेला आहे. कुमारिलभट्टाने बौद्धाचार्यांनी दिलेले आव्हान स्वीकारून शंकराला आपली आराध्य देवता मानले आहे.

शंकराचार्यांनी वेदान्तातील ज्ञानकांडाचा उपदेश केला आहे. तर कुमारिलभट्टाने वैदिक धर्माचा आणि पतंजलीने कर्मकांडाचा उपदेश केला आहे.

वैशिष्ट्ये :-

- १) प्रस्तावनेत नटी ऐवजी विदूषक आहे.
- २) तो प्राकृत ऐवजी संस्कृतमध्ये बोलतो.

३) कुमारसम्भवम् :-

या नाटकाचे प्रकाशन प्रणवपारिजात पत्रिकेत झाले होते. या नाटकाचा प्रथम अभिनय उज्जयिनी येथील कालिदासोत्सवात झाला आहे. हे पाच अंकी नाटक आहे.

कालिदास विरचित कुमारसम्भव या महाकाव्याला नाटयस्वरूप दिले गेले आहे.

कथानक :-

पार्वतीच्या मातापित्यांना तिच्या विवाहासंबंधी आणि वरासंबंधी उपाध्यायांकडून असे समजते की तिच्या रूपगुणानुरूप वर तिला मिळणार नाही. त्याचवेळी नारद येऊन पार्वतीला शंकर हे तिचे पूर्वजन्मीचे पती असून ती त्यांची पूर्वपत्नी सती असल्याचे ज्ञान करून देतात. तिला असेही सांगतात की सेवेमुळे शंकर प्रसन्न होतील. मातापित्यांच्या इच्छेविरुद्ध पार्वती तपासाठी निघते.

तारकासुराच्या भयाने त्रस्त झालेल्या इंद्राला शिव - पार्वतीचा मुलगा त्याच्या सुटकेचा उपाय असल्याचे कळते. तपस्येत असलेल्या महादेवाच्या आणि त्याच्या सेवेत असलेल्या पार्वतीच्या योगे हे काम लवकर पूर्ण करण्यासाठी इंद्र, मदन, रती आणि वसंताला हे काम सांगतो.

मुख्यद्वारापाशी नंदी असल्याने मदन आडमार्गाने तपस्येच्या स्थानी प्रवेश करतो. पार्वती येताना पाहून मदन बाण चालवतो परंतु शिवाच्या नेत्राग्नीने भस्म होतो. विलाप करणाऱ्या रतीला इंद्र, वरुण अग्निप्रवेश करण्यापासून थांबवतात. पार्वतीचे तप, होम, पंचाग्नी तप, हे सर्व दाखवले आहे. एक जटाधारी ब्रह्मचारी येऊन शिवाविषयी अपशब्द वापरून तिचे मनोधैर्य खच्ची करू पाहतो. पार्वती तेथून निघून जात असताना शिव तिच्यासमोर आपले खरे स्वरूप प्रकट करतो. देवतांच्या उपस्थितीत हिमालय पार्वतीचे कन्यादान करतो. यामुळे कार्तिकेयाच्या जन्माचा मार्ग सुलभ होतो.

वैशिष्ट्ये :-

- १) महाकाव्याच्या तुलनेत नाटयरूप अतिशय लहान असून महाकाव्यातील वर्णनेही संक्षिप्त केली आहेत.
- २) जीवन्यायतीर्थाच्या नाटकात विष्कंभकात कार्य प्रत्यक्ष होते. कार्याची सूचना दिली जात नाही.

४) रघुवंशम् :-

या नाटकाचे प्रकाशन प्रणव-पारिजात पत्रिकेत झाले होते. या नाटकाचा प्रथम अभिनय उज्जयिनी येथील कालिदास महोत्सवात विद्वानांप्रीत्यर्थ झाला होता. रघुवंश या महाकाव्याला दृश्य स्वरूप देण्यात आले आहे.

कथानक :-

राजा दिलीप याचा अश्वमेध यज्ञ सुरु आहे. यज्ञीय अश्व इंद्राने पळवला आहे. तो परत आणण्यासाठी राजा दिलीपाचा पुत्र रघू निघाला आहे. इंद्राने रघूच्या युद्धकौशल्यावर प्रसन्न होऊन यज्ञाचे फल प्राप्त होण्याचा वर दिला आहे.

राजा रघूचा दिग्विजय वर्णन केला आहे. वरतंतू ऋषीचा शिष्य कौत्स याचे गुरुदक्षिणा प्रकरण वर्णन केले आहे. राजा रघूने सर्वस्व दान केल्याने त्याच्या राजकोषात द्रव्य नाही. राजकोषावर स्वर्णवृष्टी होते. रघू सर्व धन कौत्साला देऊ इच्छितो. परंतु कौत्स आवश्यकतेनुसारच धन घेऊ इच्छितो. वसिष्ठ ऋषी रघूला आशीर्वाद देतात व वंशात विष्णू जन्मणार असल्याचे सांगतात.

राजा रघूचा पुत्र अज आणि इंद्रुमती यांचा विवाह आणि अयोध्येत येताना प्रतिस्पर्ध्यांशी झालेले युद्ध आणि अजाचा झालेला विजय दाखवला आहे. अजाचा राज्याभिषेक, पुत्र दशरथाचा जन्म, इंद्रुमतीचा आकस्मिक मृत्यू असे या अंकात चित्रण करण्यात आले आहे.

दशरथ राजाच्या मृगंयेचे वर्णन तसेच तीन राण्यांपासून पुत्र नसल्याची खंत, श्रवण कुमाराचा राजा दशरथाच्या शब्दवेधी बाणाने झालेला मृत्यू, त्याच्या माता-पित्यांनी राजाला पुत्रशोकाने मृत्यू होण्याचा दिलेला शाप याचे चित्रण करण्यात आले आहे.

अशाप्रकारे रघुवंश या महाकाव्याचेच कथानक इथे घेण्यात आले आहे.

वैशिष्ट्ये :-

- १) जीवन्यायतीर्थांनी नाटयशास्त्राच्या नियमानुसार विष्कंभकात केवळ पुढील कार्याची सूचना न दाखवता प्रत्यक्ष कार्य घडलेले दाखविले आहे. हे त्यांचे वेगळेपण जाणवते.
- २) महाकाव्यातील महत्त्वाच्या कथा जसे रामजन्म, सीतास्वयंवर, युवराज्याभिषेक, सीताहरण, रामराज्याभिषेक इत्यादी महत्त्वाच्या कथा व्यवस्थित दाखविल्या आहेत.
- ३) नाटकात ठिकठिकाणी गीतांचाही समावेश आहे.
- ५) **नागनिस्तार :-**

हे पाच अंकाचे नाटक आहे. महाभारतातील जनमेजय आख्यानाला श्री. जीव यांनी नाटयस्वरूप दिले आहे. या नाटकाचा अभिनयही केला गेला होता.

कथानक

राजा परिश्रित शिकार करत असताना तहानेने व्याकूळ होऊन शमीक ऋषींच्या आश्रमात जातो. समाधिस्थ मुनींना त्याचे बोलणे ऐकू जात नाही. त्याला राग येऊन तो मेलेला साप मुनींच्या गळ्यात बांधून निघून जातो. शमीक मुनींचा पुत्र श्रुङ्गी राजाला सर्पदंशाने सात दिवसात मरण्याचा शाप देतो. राजाला शापाची वार्ता समजते.

मृत्यूपासून वाचण्यासाठी मंत्री राजाला छिद्रे नसलेल्या एका लोखंडी खांबावरील महालात राहण्याचा सल्ला देतो. तसेच कोणालाही न भेटण्याचा सल्ला देतो. परंतु राजाला जीविताची हमी नाही. तो म्हणतो.

कृतकर्म फलं दैवं वायुवत- तदग्रे धावति ।

पुरुषकारस्तु तृणवत्तमनुसरति । ११

- केलेले कर्म आणि त्याचे फळ दैवासोबत वाच्याप्रमाणे पुढे धावत असते. पुरुष केवळ गवताच्या काडीप्रमाणे त्यांच्या मागे फेकला जातो. सातव्या दिवशी ब्राह्मण आशीर्वाद देण्यासाठी येतो. त्याच्या हाती असलेल्या पुष्प करंडकातून सर्प येतो व

राजाला दंश केल्याने त्याचा मृत्यू होतो.जरत्कारू व नागकन्या यांचा विवाह आणि त्यांच्यापासून नागवंशाचा रक्षणकर्ता जन्माला येणार आहे. जरत्कारूचे सामर्थ्य वर्णन केले आहे. जरत्कारूच्या संध्या वंदनेसाठी न थांबल्यामुळे सूर्याला स्पष्टीकरण द्यावे लागते. काळ, ब्रह्मा यांनाही यासाठी त्यांच्या समोर झुकावे लागते.

परिक्षित पुत्र जनमेजय नागयज्ञ करत आहे. साप यज्ञकुंडात मरत आहेत. तक्षक इंद्राच्या मागे लपतो. जनमेजयाचे पुरोहित तक्षकाबरोबर इंद्रालाही आवाहन करू लागतात. इंद्र तक्षकाला सोडतो आणि तक्षकही यज्ञकुंडात हवन होण्यासाठी पडू लागतो. जरत्कारू व नागकन्या यांचा पुत्र वासुकीच्या सांगण्यावरून राजा त्याला नागयज्ञ बंद करण्याचे वचन देतो यामुळे तक्षक वाचतो.

वैशिष्ट्ये :-

- १) नाटयशास्त्रानुसार शृंगार किंवा वीर रस अंगी असतात. परंतु या नाटकात अद्भुत रस अंगी आहे. यात नवीनतेचे प्रतिपादन केले आहे.
- २) तृतीय अंकातील विवाहविधी नीरस व कंटाळवाणा होत आहे.
- ३) नाटकात गीत प्रचुरता आहे.
- ४) विष्कंभकातून पुढील घटना वर्णन करण्याऐवजी छोट्या दृश्यांचा वापर केला आहे जे अशास्त्रीय आहे.
- ५) देवांना नाटकातील पात्रे बनवून नाटकाचा स्तर उंचावला आहे.

६) **निगमानन्द चरितम् :-**

हे सात अंकी नाटक आहे.

याचे प्रकाशन १९५२ मध्ये आर्यदर्पणमध्ये झाले होते. याचा अभिनयही राममोहन लायब्ररी हॉलमध्ये झाला होता. हे चरित्रात्मक रूपक आहे.

७) **साम्यतीर्थम् :-**

श्री. जीव हे कलकत्त्याचे रहिवासी असल्याने श्री. रवीन्द्रनाथ टागोरांच्या साहित्याकडे ते आकर्षित होणे स्वाभाविक आहे. श्री. रवीन्द्रनाथ टागोरांच्या काही निबंधावर आधारीत असे हे नाटक आहे.

ते पाच अंकी आहे. त्याचे प्रकाशन कलकत्त्याला १९६२ मध्ये झाले होते. भारतीय राष्ट्रीय एकात्मतेबद्दलचे विचार यात मांडले गेले आहेत.

८) **विवेकानन्द - चरितम् :-**

श्री. स्वामी विवेकानंदाच्या जीवनावर आधारीत हे नाटक आहे. हे नाटक चरित्रात्मक आहे. भारतातील आध्यात्मिक ज्ञानाचा विचार यात केला गेला आहे. तीन अंक असलेल्या या नाटकात स्वामीजींच्या जीवनातील प्रमुख घटना दृश्य रूपात दाखवल्या गेल्या आहेत.

या नाटकाचे प्रकाशन विवेकानंदशतदीपायनात झाले आहे.

९) **कैलासनाथ-विजयम् :-**

प्रसिद्ध पौराणिक कथावस्तू असलेला हा व्यायोग बंगालचे राज्यपाल कैलासनाथ काटजू यांच्या प्रीत्यर्थ लिहिला गेला. रावणाने कैलासपर्वत उलचण्यासाठी केलेले प्रयत्न यात कथन केले आहेत.

कथानक :-

यमावर विजय मिळवून आलेला रावण मंदोदरीकडून कुबेराने केलेली त्याची हेटाळणी आणि त्यांच्या पुष्पक विमानाविषयी माहिती मिळवतो. रावणाला स्वतःच्या ताकदीचा झालेला गर्व त्याच्या दर्पोक्तीमधून स्पष्ट होतो.

तप, तेज, कीर्ती, मूर्ती, मर्यादा, औदार्य, शौर्य या गुणांमध्ये जगात माझ्यासारखा अन्य कोणी नाही अशी त्याला प्रौढी वाटते.

त्याला असे वाटते की विमान त्याच्या ताब्यात असावे. म्हणून तो कुबेरावर स्वारी करण्याची तयारी करतो.

कुबेर त्याला स्वारीचे कारण विचारतो. रावणाचा सेवक विमान ताब्यात आल्याचे सांगतो. कुबेर त्याला पुन्हा लढण्याचे आव्हान देतो. पण लढाईत नंदीला बंदी बनवून रावण विजय प्राप्त करतो. पराभूत कुबेर शंकराला शरण जातो.

रावण विमानाने लंकेला जाण्यास निघतो. परंतु ते तसूभरही हालत नाही. नारद हा शंकराचा प्रभाव असल्याचे सांगतात. रावण गर्वाने कैलासच उखडायला निघतो.

कैलास उचलायला निघालेला रावण शंकराच्या पायाच्या अंगठ्याच्या जोराने दाबल्यामुळे कैलास उचलण्यास असमर्थ ठरतो.

रावण बेशुद्ध पडतो. शिवशंकर रावणाचा सेनापती प्रहस्ताच्या स्तुतीने प्रसन्न होऊन रावणाला शुद्धीवर आणतात व कुबेराचे विमान रावणाच्या स्वाधीन करतात.

वैशिष्ट्ये:-

१) एकांकी असलेल्या व्यायोगातच एकावेळी दोन स्थळे दर्शवली गेली आहेत.

२) गीतप्रचुर रूपक आहे.

६) **गिरि-संवर्धन :-**

प्रणव - पारिजात या अंकात प्रकाशित झालेल्या या व्यायोगाचा विषय महाभारतातील कृष्णाच्या गोवर्धन पर्वत उचलून धरण्याच्या कथेवर आधारित आहे. याचा प्रथम अभिनय संस्कृत राष्ट्रभाषा संमेलनाच्या वेळी झाला होता.

कथानक :-

कृष्णाच्या इच्छेविरुद्ध गोकुळवासी इंद्रासाठीची यज्ञ सामग्री घेऊन जात आहेत. कृष्ण त्यांना थांबवण्याचा प्रयत्न करतो आहे.

नंद यशोदा त्याला हा हट्ट सोडून द्यायला सांगतात. शेवटी नंद त्या साहित्याचे काय करायचे असे विचारतो तेव्हा कृष्ण गोवर्धन, गाय, अग्नी यांच्यासाठी ते वापरायला सांगतो.

संवर्तक मेघ गडगडाट करत येतो व कृष्णाला गोकुळवासीयांचा नाश होणार असल्याचे सांगतो. संवर्तक कृष्णाला आपली शक्ती हरण करण्याचे आव्हान देतो.

माझ्या शक्तिशाली वेगाला हरव. कृष्ण सुदर्शनाच्या साहाय्याने त्याला पळवून लावतो.

इंद्राने गोकुळावर वादळाची परिस्थिती निर्माण केली. कृष्णाने गोवर्धनाला छत्रवत् धारण केले व गोकुळ वासीयांचे रक्षण केले. श्रीकृष्णाच्या सुदर्शनापासून वाचवण्यासाठी संवर्तक इंद्राला बोलावतो. पण इंद्र कृष्णाला शरण येतो व कृष्ण स्तुतीने व्यायोग समाप्त होतो.

वैशिष्ट्ये :-

- १) सुदर्शन, गोवर्धन, संवर्तक ही पात्रे प्रतिकात्मक आहेत.
- २) नृत्य व संगीत प्रचुर आहे.
- ३) इंद्र या स्वर्गीय व्यक्तीला व्यायोगातील पात्र बनवले आहे.

१०) श्रीकृष्ण कौतुक :-

याचे प्रकाशन प्रतिभा पत्रिकेत झाले होते. याचा अभिनय कलकत्त्याच्या सारस्वतोत्सवात झाला होता. श्रीकृष्णाच्या गोकुळातील लीलांचे वर्णन करणारा हा व्यायोग आहे.

कथानक :-

कृष्णाच्या बासरीने मोहित झालेल्या राधा वगैरे कृष्णसख्या त्याला वनात शोधत आहेत. कृष्ण सापडल्यावर त्याला सर्व जणी आपल्या घेरावात पकडतात. पण डोळे मिटायला सांगून कृष्ण पळून जातो.

जटिला, कुटिला या राधेच्या नणंदा राधेच्या अवस्थेबद्दल बोलतात. राधा त्यांना फुले वेचण्यासाठी येथे आल्याचे सांगते. त्या दोघी भावाला हे सांगण्यासाठी निघतात. गोपीच्या प्रार्थनेमुळे कृष्ण येऊन त्या दोघीबरोबर घरी जाण्यास निघतो. गोपी जटिला व कुटिला कृष्णाबरोबर फिरत असल्याचा आरडाओरडा करतात. त्या पळून जातात. राधेला रास मण्डलात कृष्ण हवा आहे. जेव्हा वृक्षांना कृष्णाविषयी विचारुनही कृष्ण सापडत नाही तेव्हा ध्यान केले असता हृदयात कृष्णदर्शन होते.

वैशिष्ट्ये :-

- १) संवाद कमी व पद्ये जास्त त्यामुळे व्यायोगाला गीतिकाव्याचे स्वरूप आले आहे.
- २) संगीत व वाद्ये भरपूर प्रमाणात आहेत.

११) पुरुष पुङ्गव :-

हे भाण आहे. याचे प्रकाशन संस्कृत साहित्य परिषत् पत्रिकेत झाले आहे. संस्कृत साहित्य परिषदेच्या सारस्वतोत्सवात याचा अभिनय करण्यात आला होता.

कथानक :-

वाग्वीर नामक तरुण जो स्त्रियांना चारित्र्यापासून पतन करू पाहत आहे आणि दुसऱ्याच्या पत्नींना स्वैराचाराचा सल्ला देताना स्वपत्नीला घरी कुलपात ठेवू पाहत आहे.

त्याला वाटते की जर पत्नी परासक्त झाली तर आजारपणातही कोणी सेवा करणार नाही. त्याच्या म्हणण्यानुसार दुसऱ्याला सांगितलेले सर्व स्वतः आचरणात आणलेच पाहिजे असे नाही. त्याने स्वतःचे रहस्य उलगडले की कसे एका गावाला गेलो असताना तेथील कुशासनाचा कुश चिकटला असताना मी तो परत करण्यासाठी गेलो. रस्त्यात एका स्त्रीचे कर्णभूषण रस्त्यात पडलेले मला सापडले. त्या स्त्रीने विचारले असता मी त्या स्त्रीला माझ्या खरेपणाचा पुरावा म्हणून कुशासनाची घडलेली गोष्ट आणि तेथील लोकांची साक्ष दिली. त्यादिवशी मार खावा लागला नाही.

याचवेळी तेथे गोंधळ ऐकू येतो. त्याला तो स्वतःच्या बाबतीत वाटल्याने तो घाबरतो परंतु असे नसल्याचे लक्षात आल्यावर तो पुन्हा ऐट दाखवतो. एक स्त्री त्याला त्याच्या गुणांवर लुब्ध असल्याचे सांगून त्याची होण्याची इच्छा प्रकट करते. त्याचवेळी कोणी त्या स्त्रीला पकडून नेऊ लागतो. ती स्त्री सुटकेची याचना करत असताना तो स्वैराचाराचे समर्थन करतो.

वैशिष्ट्ये :-

- १) 'भाण' या रूपक प्रकारचे एक शिष्टरूप दाखविले आहे.
- २) शृंगारिकतेचा अभाव आहे.

निष्कर्ष :-

जगातील कोणत्याही भाषेचे जिवंतपण हे त्या भाषेत होणाऱ्या साहित्यनिर्मितीवरून ठरत असते. संस्कृत ही भाषा सध्या मृत समजली जाते. पूर्वी कालिदास, बाणभट्ट, विशाखादत्त, भास इ. प्राचीन लेखक, कवींच्यानंतर या भाषेत साहित्य लिहिले जात नाही असा लोकांचा गैरसमज झाला आहे. परंतु आधुनिक काळातदेखिल या भाषेत उत्कृष्ट प्रतीचे साहित्य निर्माण होत आहे. पूर्वीच्या नियमांना अनुसरून त्याचप्रमाणे काही प्रमाणात पूर्वीची बंधने झुगारूनही सद्यकाळात साहित्यनिर्मिती होत आहे. प्राचीन संस्कृत साहित्याला आजच्या आधुनिक साहित्याशी जोडणारे जे दुवे आहेत ते साहित्यिक आहेत. या साहित्यिकांमध्ये विसाव्या शतकातील कलकत्ता निवासी श्री. जीवन्नायतीर्थ भट्टाचार्य हे एक आहेत. त्यांनी आजच्या अर्वाचीन संस्कृत साहित्यात आपल्या मौलिक लेखनाने भर घातली आहे. केवळ एकाच प्रकारचे लेखन नव्हे तर रूपाकांचे विविध प्रकार जसे नाटक, भाण, प्रहसन, व्यायोग इत्यादी त्यांच्या लेखणीतून साकार झाले आहेत.

संदर्भ सूची

१)	आधुनिक संस्कृत नाटक प्रस्तावना	पृ. ९
२)	नागनिस्तार प्रस्तावना	
३)	अर्वाचीन संस्कृत साहित्य	पृ. ११३
४)	अर्वाचीन संस्कृत साहित्य	पृ. ३११
५)	संस्कृत वाङ्मय कोश ग्रंथकार खंड	
६)	आधुनिक संस्कृत नाटक	पृ.९
७)	रूपकचक्रम् -	पृ.२५
८)	रूपकचक्रम् -	पृ.२७
९)	शंकराचार्य वैभवम्	पृ. १०
१०)	आधुनिक संस्कृत नाटक	पृ. ८३१
११)	नागनिस्तार नाटक	पृ. ६७